

КООРДИНАЦИЯ И КОНКУРЕНЦИЯ НА СЪЮЗНИ ВРЪЗКИ В СЛОЖНОТО ИЗРЕЧЕНИЕ

Радка Влахова-Руйкова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

COORDINATION AND ALTERNATION OF CONJUNCTIONS IN COMPLEX SENTENCES

Radka Vlahova-Ruykova
St. Kliment Ohridski University of Sofia

The article examines a case of alternation between coordinating and subordinating conjunction in the complex sentence. It studies the semantic and formal conditions that allow the same relationship between the events in two sentences to be represented by a coordinating conjunction(s) and by a subordinating conjunction for purpose (“da”). The alternation between these conjunctions is interpreted in terms of features such as tracking, controllability, personality.

Key words: alternation between coordinating and subordinating conjunction, tracking, controllability, personality

Класификацията на видовете изречения в състава на сложното освен основната дихотомия – паратаксис и хипотаксис, отчита вида на съюзната връзка и какъв е използваният съюз. И синтактичните описания, следващи традиционния функционален подход, първо класифицират видовете сложни изречения според използвания съюз – съчинителен или подчинителен. Изследванията от по-ново време, опирайки се на предикатно-аргументната структура, различават изречението в аргументна позиция и изречението в адюнктна позиция (в сложното съставно изречение). Многобройни са и отделните изследвания, посветени на темпоралните отношения между изреченията в състава на сложното съчинено изречение и в главното и в подчиненото изречение, също и по отношение на използвания съюз. При интерпретацията на изреченията в състава на сложното се вземат предвид също се-

мантични особености на глаголният предикат и граматически характеристики на глагола сказуемо в главното изречение като: наличие/отсъствие на семантичния признак лице, волевоств, контролируемост, транзитивност/интранзитивност, наличие/отсъствие на императивна форма и др. Следва да се отчитат също и процесите на граматикализация в класовете на съюзите и предлозите. Още в университетския учебник по синтаксис на К. Попов (Попов 1974) той предлага класификация, която се основава на вида на използвания съюз. Същевременно обаче отбелязва, че „задълбоченият анализ на смисловите отношения между простите изречения в много случаи открива взаимоотношение и причинно-следствени връзки“ (Попов 1974: 239). В учебника е отделен специален § 330 – „Преходни случаи между съчинени и подчинени изречения“. Става въпрос за случаи, при които съчинителният съюз **и** или безсъюзно свързано изречение може да се замени със **затова**. Като случай на синонимия между съюзи е посочен примерът: *Твоята длан е по-тежка, зашлеви му я пред цялото село, **на** да помни* (К. Ламбрев), като в случая употребата на **на** се дава като пример за заместване на съчинителния съюз **и**. Смятаме, че в този пример **на** функционира като подчинителния съюз **за да**, т.е. ввежда подчинено обстоятелствено изречение за цел.

Във всички синтактични описания на българския език се посочват примери за синонимия между съчинителни и подчинителни съюзи, като най-често това се отнася за съчинителния съюз **и**. А най-често подчинителният съюз, който се явява вместо **и** (и неговите синоними **та**, **на**), е **че**. Очевидно е, че подобна транспозиция и конкуренция на съюзи се основава на смисловите отношения между събитията в простите изречения в състава на сложното. Подробно изследване на съчинителните отношения в състава на безсъюзните сложни изречения напр. е това на И. Недев (Недев 2006), където детайлно са разгледани и сложните съчинени безсъюзни изречения с причинно-следствени отношения. В „Българска граматика“ П. Пашов (Пашов 1999) също отделя внимание на замяна на съчинителен с подчинителен съюз. В примера от А. Страшимиров *Да си иде и да не размиря селото, **че** да не пакости и на сиромашта* посочва **че** като съчинителен съюз, равен на **та**. Всъщност в този случай **че да** е синонимен на **за да**.

Интересът ни върху конкуренцията между съчинителни и подчинителни съюзи при определени смислови отношения между изреченията и във връзка с някои граматически характеристики бе провокиран от едно рекламно изречение: „*Спестете пари **и** си купете нова по-голяма опаковка*“. Изборът на съчинителен съюз може да се моти-

вира от обстоятелството, че сложните съчинени изречения „разкриват действия или явления според тяхната естествена връзка и взаимообусловеност, според естествения ред на тяхното възникване“ (Попов 1974: 238). Очевидно слоганът цели да внуши, че *ако/като* си купите по-голяма опаковка, *ще* спестите пари, т.е. събитието в първото изречение е следходно на събитието във второто. Построено със съчинителния съюз *и*, изречението се интерпретира в обратен смисъл – че трябва да спестите пари, *за да* си купите по-голяма опаковка (което е обратно на рекламната интенция) – *Купете си по-голяма опаковка, за да спестите/и спестете пари.*

Конкуренцията между съчинителния съюз *и* и подчинителния *за да* е възможна поради обстоятелството, че събитията в двете изречения са последователни. Това е характерно за съчинени съединителни изречения, а подчиненото обстоятелствено за цел представя следходно събитие. Да сравним следните изречения:

1.а *Замисли се, за да отговори.*

1.б *Замисли се и отговори.*

2.а *Отговори, без да се замисли.*

2.б **Отговори и се замисли.*

В 2.б замяната на подчинителния съюз *без да*, който е от същия структурен тип (съставен съюз, образуван от предлог и съюза *да*), с *и* е невъзможна именно защото събитията не са последователни. Следващите примери представят основна комбинаторика между събитията в двете изречения в сегашен, минал и следходен план. Изследването на темпоралната ориентация на събитията в съставното изречение и употребата на глаголните времена е задача, далеч надхвърляща настоящото изложение, затова тук само маркираме няколко основни наблюдения.

3.а *Отваря книгата и чете.*

3.б *Отваря книгата, за да чете.*

3.в *Отвори книгата и чете.*

3.г **Отвори книгата, за да чете.*

3.д *Отвори книгата, за да чете.*

3.е *Ще отвори книгата и ще чете.*

3.ж **Ще отвори книгата, за да ще чете.* (Напълно граматично е обаче *Ще отвори книгата, за да чете*, където наблюдаваме употребата на сегашно време за означаване на следходно действие в подчинено изречение за цел. Такава употреба има и в подчинените изречения за последица.

4.а *Отваря/отвори книгата и се зачете.*

4.б *Ще отвори книгата и ще се зачете.*

4.в **Отваря/отвори книгата, за да се зачете.* Неграматичността на 3.г се обуславя от липсата на ‘следходност’, докато невъзможността вместо *и* да се употреби *за да* в 4.в поставя въпроса за необходимостта от допълнителен признак, обуславящ конкуренцията между двата съюза, а именно съзнателност и целенасоченост/контролируемост. Признаците ‘съзнателност’, ‘волево предизвикване’, ‘целенасоченост’, ‘контролируемост’ са свързани с най-високия семантичен признак ‘лице’. Частично може да се отнася и към признака ‘одушевеност’, но само в определени случаи. Срв.:

5.а *Дъждът заваля и напои земята.*

5.б **Дъждът заваля, за да напои земята.*

6.а *Кучето заскимтя и подви опашка.*

6.б **Кучето заскимтя, за да подвие опашка.*

7.а *Кучето подскочи и хвана топката.*

7.б *Кучето подскочи, за да хване топката.*

Както е известно, в свързан текст синтактичните зависимости може да действат и извън формалната граница на изречението.

Слушай – продължаваше Рада, – да се ожениш, че да има кой да те кърпи. Да не ходиш такъв окъсан като... (Й. Йовков).

В горния пример „*че да има кой да те кърпи*“ е подчинено обстоятелствено изречение за цел: *че да* = *за да*, а присъединеното изречение също следва да се интерпретира като изречение за цел, както и предходното (*и да/и за да не ходиш такъв окъсан*).

Неслучайно отново спираме вниманието си върху изреченията, въведени със *за да*. Разглеждайки видовете подчинени изречения според съюза, който ги въвежда, Й. Пенчев (Пенчев 1998) отделя специално внимание на *за да*-изреченията. Той отбелязва следните особености: 1. Съюзът *за да*, който въвежда подчинено изречение за цел, се отличава от другите съюзи, съставени от *предлог + да*, по това, че не допуска друга част между *за* и *да*; 2. Предложната част (*за*) често отпада – за разлика от останалите съставни съюзи с *предлог + да*. Във връзка с втората особеност можем да проследим и динамиката по отношение на предлога *за* в състава на съюза. В своите „Наблюдения върху полипредложните конструкции“ П. Баракова (Баракова 2003) отбелязва, че предлогът *за* участва в най-много комбинации – 18, и се съчетава с почти всички предлози, които влизат в полипредложни конструкции (20 на брой). В тези конструкции *за* най-често е в начална позиция и означава предназначение + допълнително значение и обикновено не може да отпадне. 3. Получават се конструкции, които

външно не се отличават от допълнителните *да*-изречения. Пенчев допуска, че някои конструкции „като че ли дават право да заключим, че обстоятелственото изречение за цел може да бъде и аргумент“ (Пенчев 1998: 136), напр. а) *Отивам да купя нещо в магазина;* б) *Отивам в магазина (за) да купя нещо,* и заключава, че обстоятелственото изречение за цел винаги е аргумент на непреходен глагол, когато липсва същински вътрешен аргумент.

Изследванията от последните години развиват теорията за аргументната структура, като обособяват и аргумент-адюнкти. Например Р. Ницолова в статията си „За значението на предложните съчетания в българското изречение“ (Ницолова 2005) посочва случаите, в които в зависимост от синтактичната ос предложни групи, по същество адюнкти, заемат аргументна позиция.

Интерпретацията на видовете изречения само от функционална или само от формална гледна точка неминуемо ще се натъква на случаи, които могат да бъдат двояко интерпретирани. Трябва до отчитаме и динамиката на езиковите процеси, включително тези на граматикализация. В трудовете по синтаксис е описана граматическа трансформация, при която обектното изречение може да се замени с изречение с глагол сказуемо в императив. Посочените случаи като:

Иди да донесеш дренки – Иди (и) донеси

Седни да си починеш – Седни си почини се съотнасят с описаните дотук случаи на конкуренция между съчинителен (*и*) и подчинителен (*за да*) съюз¹.

Иди да донесеш/иди и донеси/иди, за да донесеш/иди донеси;

Седни да си починеш/ седни и си почини/седни, за да си починеш/седни си почини.

Можем да приемем, че възможността с трансформация в императивна форма е поради имплицитната следходност на тези форми. Тези конструкции се различават от случаите на съставно глаголно сказуемо, тип *иди доказвай, ела кажи* и под., въпреки че може да има сходна употреба (срв. *Иди докажи, че не си бил там по това време* и *Иди в съда и там докажи правотата си*).

В заключение можем да посочим, че конкуренцията между съчинителни и подчинителни връзки е възможна при определени семантични и граматични условия. Изследването на такива типове изречения ще задълбочи както общите изследвания на предикатно-аргументната структура, така и на отношението между смисловата и

¹ Приведените примери са от цитираните граматики. В настоящето изложение не вземаме отношение към други спорни въпроси относно тяхната интерпретация.

формалната структура на изреченията. Предложените наблюдения са само първи етап от по-задълбочено изследване на конкуренция и транспозиция на граматическите думи – съюзи и предлози. Целта е да поставим някои въпроси, свързани с динамиката при функционирането им, които да предложат допълнителна аргументация при изграждането на таксономията на сложните изречения в българския език.

ЛИТЕРАТУРА

- Баракова 2003:** Баракова, П. Наблюдения върху полипредложните конструкции. [Barakova, P. Nablyudeniya varhu polipredlozhnite konstruktsii.] // *Српски језик*, № 8/12, година VIII, Београд, 2003, 363 – 375. <http://folk.uio.no/kjetilrh/bgspeech2/publication_files/Barakova.pdf> (21.09.2018).
- Недев 2006:** Недев, И. *Безсъюзните сложни изречения в съвременния български език*. [Nedev, I. *Bezsayuznite slozhni izrecheniya v savremenniya balgarski ezik*.] Силистра: РИТТ, 2006.
- Ницолова 2005:** Ницолова, Р. За значението на предложните съчетания в българското изречение. [Nitsolova, R. *Za znachenieto na predlozhnite sachetaniya v balgarskoto izrechenie*.] // *Аргументна структура. Проблеми на простото и сложното изречение*. София: СЕМА РИ, 2005, 141 – 153.
- Пашов 1999:** Пашов, П. *Българска граматика*. [Pashov, P. *Balgarska gramatika*.] Пловдив: Хермес, 1999.
- Пенчев 1998:** Пенчев, Й. *Синтаксис на съвременния български книжовен език*. [Penchev, Y. *Sintaksis na savremenniya balgarski knizhoven ezik*.] Асеновград: ИК „Вечерник“, 1998.
- Попов 1974:** Попов, К. *Съвременен български език. Синтаксис*. [Popov, K. *Savremenen balgarski ezik. Sintaksis*.] София: Наука и изкуство, 1974.